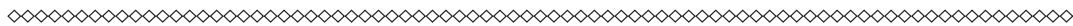

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2

НАТАЛІЯ ЗІНЧЕНКО,
ОЛЕНА КРАВЧЕНКО
(Полтава)

ЕЛЕГІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСТВО

Ключові слова: елегія, жанрово-стильові модифікації, ранній період творчості Тараса Шевченка.

Елегія, один із найдавніших і найпоширеніших ліричних жанрів, представлена в усіх літературах світу. Впродовж багатьох культурно-мистецьких епох елегійна поезія перебуває в епіцентрі ідейно-естетичних пошуків художньої свідомості, що й зумовлює постійний інтерес учених до цього жанру. Свідченням того є численні дослідження, що з'явилися у світовому літературознавстві [4, с. 38]. Вивчення елегії як ліричного жанру починається майже одночасно з її появою. Так, конкретні елегійні твори привертали увагу багатьох дослідників різних епох: І. Франка, М. Возняка, П. Волинського, М. Бондаря. Зокрема, у цьому науковому дослідженні ми долучилися до потрактування жанру елегії такими науковцями, як В. Пахаренко [1], В. Смілянська та Н. Чамата [2], О. Ткаченко [3, 4, 5].

У складній парадигмі українського літературного процесу чимало ліричних жанрів мали періоди піднесення та спаду, проте жоден із них упродовж століть не дістав такого поширення й такої жанрової стійкості, як елегія. Мета дослідження – з'ясувати специфіку жанру елегії, простежити творче осмислення й використання жанру елегії Тарасом Шевченком.

В українському літературознавстві існує близько десяти визначень жанру, на зразок: елегія – це «один із жанрів медитативного, меланхолійного, почасти журливого змісту» [3, с. 11], які, попри відсутність однозначної жанрової атрибуції, називають журливу тональність визначальною ознакою змісту елегії.

Щодо історичного розвитку жанру, то генеза елегії сягає ще часів античності. Досвід античної літератури засвідчує появу однієї з основних жанрових домінант. У давньогрецьких поетів VII – VI ст. до н.е. (Калліна, Тіртея, Солона, Ксенофана, Мімнерма та ін.) елегії – це твори з чіткою строфічною будовою (елегійний дистих), зміст яких охоплював фактично всі сфери життя. В Овідія, який був послідовником названих поетів, уже діють «Я» та «інший», ліричний наратор та наратор, з'являється елегія як твір, жанрова цілісність якого формується журливою емо-

ційною тональністю. Ця ознака стала визначальною для елегії впродовж багатовікової історії жанру в європейській літературі, зокрема українській [3, с. 24].

Розвиток елегійної поезії в українській літературі кінця XVI – XVIII ст. простежується у таких параметрах, як латиномовна, духовна, жалобна, історико-патріотична, соціальна, любовна, філософська, громадянська, елегія на смерть, невільницька, політична елегія, які об'єднані загальною рисою: сюжетно-композиційною організацією, жалібною тональністю, суб'єктивною модальністю, що засвідчує неоднорідність жанрових модифікацій. Змістовою сутністю елегії є реакція душі ліричного «Я», конкретизована у специфічних зображувальних засобах, структурній організації. Художньо-естетична цілісність елегії формується на основі змістової журливої домінанти, а структура – монологічним та діалогічним мовленням, які інтенсифікують лірико-елегійний сюжет.

В елегії як літературному жанрі спостерігаються єдність усталеної та змінної архаїки й оновлення відповідно до формування елегії складної діалектики традицій і новаторства. Традиція охоплює набуті елегійним жанром художні здобутки й перебуває в інтертекстуальних зв'язках з усталеними еволюційними елементами. Процес трансформації та модифікації жанру елегії у творчості поетів XVI – XIX ст. літературознавці розглядають як явище, що базується на засадах спадкоємності, поступальності й розвитку традицій, які найтісніше пов'язані з оновленням. Новаторами ставали ті елегіки, які зафіксували і змоделивали нові порухи душі, конфлікти, типи героїв, застосувавши відповідно нові ліричні наративні структури, засоби художньої виразності. Найвидатнішими новаторами жанру елегії XIX ст. були Л. Боровиковський, М. Шашкевич, Т. Шевченко, М. Старицький, І. Франко, Леся Українка.

Говорити про елегію, як і про будь-який інший жанр у віршовій спадщині Тараса Шевченка, досить складно. Передусім тому, що, як слушно зауважив С. Крижанівський, «Шевченко творив нові форми поетичного мистецтва, спираючись як на фольклорні, так і на літературні традиції... Це були кроки генія, який давав поетичному мистецтву нові закони, а не підкорявся готовим» [3, с. 137]. Звісно, відчутна й недостатня вивченість жанру елегії в його творчості. Чи не тому в літературознавстві побутують прямо протилежні точки зору з цього питання. Одні дослідники стверджують, що Шевченко елегій не писав (О. Дорошкевич, М. Бондар), інші, навпаки, вважають, що цей жанр був у нього одним із провідних (Д. Чижевський, Є. Кирилюк, Ф. Пустова, В. Смілянська, Н. Чамата, О. Ткаченко).

Те, що Шевченко жодного свого вірша не назвав словом «елегія», зовсім не дає підстав робити висновки, ніби у його поетичній творчості такого жанру зовсім немає. По-перше, «пряме називання жанру в заголовках Шевченка трапляється рідко» [5, с. 153], по-друге, треба зважати не тільки на те, що поет жодному своєму віршеві не дав такого жанрового визначення, а й на жанрово-стильову структуру його поезій, серед яких є типово елегійні вірші й усі основні жанрові та тематичні модифікації елегії.

Формальним аргументом, який не раз використовували для заперечення елегії серед творів Шевченка, стали його широко знані слова «Якби ви знали, па-

ничі, // Де люди плачуть живучи, // То ви б елегій не творили // Та марне Бога б не хвалили, // На наші сльози сміючись» [6, с. 505]. Проте зі змісту цього твору випливає: йдеться не про заперечення елегії як поетичного жанру, а про полеміку із творцями елегій, позбавлених життєвої правди, далеких від народного життя. Коли Шевченко писав про своє негативне ставлення до елегії, то мав на увазі не жанр як такий, а тих авторів, які бездумно творили пустопорожні вірші (про віршомазів – у поемі «Сон»). Можна навіть припустити, що це був опосередкований відгук Шевченка на полеміку щодо елегії, яка точилася на той час у російській літературі. Як поет громадянського спрямування, він підтримував тих російських письменників, котрі критикували елегію риторичну, холодну, позбавлену реальних почуттів.

Відразу зазначимо, що у «Шевченківському словнику» статті «Елегія» немає. Але у статтях про окремі твори деякі вірші визначено як елегії. Поезію «Думи мої, думи мої...» Ф. Пустова у статті «Жанри» називає «елегією громадянського звучання» [5, с. 155]. Про наявність елегії у творчості Кобзаря писав П. Волинський у статті «Романтизм Шевченка-письменника», однак не назвав поезії, які вважає елегіями, а тільки вказав «на широке використання Шевченком-романтиком в елегійних віршах народнопісенної образності і поетики» [5, с. 155]. Звернімо увагу, що жанрове визначення поезій Шевченка, на нашу думку, велося переважно за змістом та ідейно-художньою спрямованістю, послуговувались при цьому зазвичай загальним терміном «вірш». Ця тенденція спостерігається у більшості праць про творчість поета. Особливо показовою із цього питання є позиція В. Шубравського – зазначивши, що «визначати жанри і жанрові види поезії Шевченка старими мірками не можна, що в чистому вигляді вони майже не зустрічаються», він писав: «У ранній період творчості пошуки велись здебільшого в межах традиційних думок, елегій, медитацій» [5, с. 157]. Проте, давши ґрунтовний аналіз балади, деяких думок, медитацій, послань, окресливши їхні жанрово-стильові ознаки, В. Шубравський елегії не виділяє, він говорить про елегійність, елегійну інтонацію, елегійний настрій, елегійний тон, елегійно-медитативні послання тощо. Елегією ж називає тільки «На вічну пам'ять Котляревському» та «Думи мої, думи мої...» (1840). На означення інших віршів, які можна вважати елегіями, дослідник переважно вживає такі терміни, як «поезія», «ліричний спогад», «лірична сповідь».

Якісно новим кроком у дослідженні жанру елегії в творчості Т. Шевченка стала монографія «Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів» Ніни Чамати та Валерії Смілянської. Так, дослідниці простежують жанрово-тематичне розмаїття елегії у творчій спадщині митця і визначають головні модифікації жанру: елегія-думка («Тече вода в синє море...»), елегія-епітафія («На вічну пам'ять Котляревському»), громадянська елегія («Розрита могила»), елегія-рефлексія («Чого мені тяжко, чого мені нудно...», «Заросли шляхи тернами...»), філософська медитація («Не завидуй багатому»), описово-медитативна елегія («N. N. – Сонце сходить, гори чорніють...», «Барвінок цвів і зеленів...») [2, с. 6].

Зазначимо, що уже в ранній ліриці Шевченка широко представлена елегія-думка, створена в річищі поетики народної пісні: «Думи мої, думи мої...», «Тече вода в синє море...», «Вітре буйний, вітре буйний!», «Тяжко-важко в світі жити...», «Нащо мені чорні брови...». Провідною їхньою темою є невдоволеність життям, власною долею та долею поневоленого народу. Перегуки із традицією давньої елегійної поезії особливо помітні на рівні основних мотивів: сирітство, недоля, розчарування. Їхній ліричний персонаж – людина знедолена. На чужині, сумуючи, шукав долю, «*Та там і загинув. // Умираючи, дивився, // Де сонечко сяє... // Тяжко, важко умирати // У чужому краю...*» [6, с. 22]. Ці твори відіграли значну роль у процесі становлення елегії, а програмними для «Кобзаря» були «Думи мої, думи мої...», які окреслили основні жанровизначальні ознаки елегії-думки. До цього жанрового різновиду Шевченко звертався впродовж усієї творчості. «Не женися на багатій» створена у період «трьох літ», а також вірші, написані на заслання та в останні роки життя («Ой виострю товариша», «Не так тії вороги...», «Не вернувся із походу», «Як маю я журитися», «Ой по горі роман цвіте»), засвідчили, що в українській літературі остаточно сформувався особливий жанровий різновид – елегія-думка.

Рівночасно поезією «Розрита могила» Шевченко започатковує політичну елегію, якій судилося довге життя в українській ліриці.

Відроджує Шевченко і такий жанровий різновид, як елегія на смерть, що виник на основі давньоукраїнських ляментів. Взірцем такої елегії є поезія «На вічну пам'ять Котляревському». «*Недавно, недавно у нас в Україні // Старий Котляревський отак щебетав; // Замок, неборака, сиротами кинув // І гори, і море, де перше витав*» [6, с. 25]. Її своєрідність полягає в тому, що концептуальним осередком є авторський філософсько-елегійний роздум, пронизаний суб'єктивною модальністю, журливою інтонацією, єдиним емоційним тоном. За жанром це медитативна елегія, «перший взірць згодом поширеної в поезії Шевченка медитативної елегії, суб'єктом і об'єктом художнього пізнання в якій є ліричний герой – сам поет» [2, с. 19]. Саме медитативна елегія стала основою «невольничої» лірики Шевченка, оскільки виявилася жанром, у якому поет зміг «заглибитися в своє нутро, аналізувати себе самого і виливати на папір свою власну журбу і муку». Такими є елегії «В неволі, в самоті немає...», «І небо невмите, і заспані хвилі», «Не для людей, тієї слави», «За сонцем хмаронька пливе», «Буває іноді старий», «Огні горять, музика грає», «Мені однаково...». Новаторство «невольничих» елегій, зумовлене особливістю поетичного мислення Т. Шевченка, полягає в органічності й повноті злиття початків особистісного й суспільного, загальнонародного. У «невольничій» елегії цілісність твору формується почуттями неволі, самотності, спричиненими реальним позбавленням волі, примусовою відірваністю від рідної землі, народу, друзів. Мотивні інваріанти так чи так уходять до елегії саме крізь семантику цього почуття. Шевченко органічно поєднав стан самотності, страждання з філософськими, суспільно-громадянськими, морально-етичними проблемами. Тема кохання нерідко переростала в проблему жіночої неволі. Прикметно, що така елегія рідко торкалася тільки однієї проблеми: зазвичай різні теми переплітаються, накладаються, доповнюють одна одну,

надаючи творові ідейно-тематичної різноплановості. Це було новим явищем в українській елегійній поезії.

Отже, елегія – один із найуживаніших ліричних жанрів в українській поезії впродовж XVI – XIX ст. Спираючись на національні джерела народної поезії, вбираючи здобутки поетичної культури античності, вітчизняна елегія розвивалася в контексті європейської лірики і була на рівні кращих її зразків.

Елегії Шевченка – це історія страдницької душі поета-невільника, який, сумуючи, виливаючи тугу, біль своєї душі, не благає зглянутися, не вимолює порятунку. Його «мережані сльозами» вірші спрямовані не до тих, від кого залежала доля поета, а до України, її народу. «Не перед катами своїми проливав сльози поет, – писав П. Федченко, – в тяжкі хвилини він, не ховаючись, ділився ними з народом своїм, братами своїми по долі – з тими, хто їх міг зрозуміти, розділити і розрадити. То були не ті сльози, що розм'якшують душу, розмагнічують волю і змушують у німому безсиллі руки опускати. Гіркі сльози поета вогнем палили душу, роз'ятрювали наболілі людські серця і, зливаючись із морем народних сліз, живили невгасиму жадобу до помсти і перемоги над лихими ворогами» [5, с. 159]. «Кожний жанр, у якому він творить (або, швидше, який він відкриває...), набирає естетичної досконалості і, так би мовити, завойовує новий ґрунт для української літератури», – слушно робить висновок Г. Грабович [5, с. 159].

Таким чином, елегія Шевченка – невеликий за обсягом вірш медитативно-описової, медитативно-рефлексійної, медитативно-зображальної лірики журливої тональності, написаний у формі ліричного монологу, розповіді, роздуму, сповіді, спогаду, звернення, пейзажного малюнку або поєднання кількох названих складників в одному творі, організувальним ядром яких може бути рефлексія. Сформовані Шевченком ідейно-тематичні, образно-стильові та емоційно-тональні домінанти пануватимуть в елегії пошевченківської доби і відчутно впливатимуть на подальший розвиток жанру в українській літературі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пахаренко В. Незбагнений апостол : світобачення Шевченка / В. Пахаренко. – Черкаси, 1999. – 164 с.
2. Смілянська В. Структура і смисл : Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка / В. Смілянська, Н. Чамата. – К. : Вища школа, 2000. – 207 с.
3. Ткаченко О. Українська класична елегія / О. Ткаченко. – Суми : Вид-во СумДУ, 2004. – 256 с.
4. Ткаченко О. Елегія в давній українській літературі XVI – XVIII століть : наук. вид. / О. Ткаченко. – Суми : Вид-во мистецького центру «Собор», 1996. – 118 с.
5. Ткаченко О. Елегія у творчості Тараса Шевченка / О. Ткаченко // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1999. – Вип. 6. – С. 149–165.
6. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К. : Дніпро, 1987. – 639 с.

НАТАЛІЯ ЗИНЧЕНКО, ЕЛЕНА КРАВЧЕНКО

ЭЛЕГИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО: ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО

В данной статье рассматриваются традиции и новаторство Тараса Шевченко в жанре элегии. Рассматриваются истоки, жанрово-тематическое разнообразие элегии в творческом наследии поэта, анализируются отдельные произведения раннего периода, определяются их жанровые отличия.

Ключевые слова: *элегия, жанрово-стилевые модификации, ранний период творчества Тараса Шевченко.*

NATALIYA ZINCHENKO, OLENA KRAVCHENKO

TARAS SHEVCHENKO ELEGIES: TRADITIONS AND INNOVATIONS

This paper deals with traditions and innovations of Taras Shevchenko in the genre of elegy. Sources, differentiation of elegies topics and genres are studied in creative heritage of the author; some works of early period are analyzed with the distinguishing their genre features.

Key words: *elegy, genre style modifications, the early period of Taras Shevchenko creative activity.*

Одержано 12.06.2014 р.